

رسیدیگی به معیشت علم آموزان
در مساجد معمولاً به طالبان علم کمک‌های مالی می‌شد.این «کمک خرجی» که آن را «جراه» می‌گفتند، از محل موقوفاتی که اهل خیر بر جوامع مساجد وقف می‌کردند، پرداخت می‌شد.

علاوه بر این برخی بزرگان هم دانشمندان و طالبان علم را از اموال خود نصیبی می‌دادند، مثلاً صاحب بن عباد، وزیر مشهور آل بویه در ایران، هر سال پنجاه هزار دینار به بغداد می‌فرستاد، تا میان علما و فقها و سادات و فقرا و شعرا تقسیم کنند.

شکوفایی آموزش در مساجد

دوره زمانی آغاز سده دوم تا پایان سده سوم هجری را می‌توان از درخشان‌ترین دوره‌های تعلیمات مسجدی دانست. دستاوردهای مسلمانان در مسائل مختلف علمی و ترقیبات فکری در این دوره از تاریخ اسلام، موجب تاثیر قابل ملاحظه ای در ایجاد هوشیاری و جنبش علمی در مساجد شد. واپروزی فکری و علمی قابل ملاحظه آن دوره از تاریخ اسلام است در این‌جا به سابقه تاریخی برخی از مساجد و دانشگاه‌های اسلامی اشاره می‌کنیم:

مسجد نبوی در مدینه

مسجد نبوی را در مدینه می‌توان نخستین پایگاه علمی یا دارالعلم اسلامی یا حوزه علمیه به شمار آورد، خاصه آن که بنیانگذار این مسجد، استاد استادان و پیام آور دانش و معرفت حضرت محمد(ص) بود. در همان مسجد بود که پیامبر اسلام در پای یکی از ستون‌ها می‌نشست و حلقه مذاکره علم را تشکیل می‌داد.

سنت بحث و درس حلقه‌ای در مسجد نبوی، بعدها با گسترش علم در جامعه اسلامی به سرعت توسعه یافت. یک قرن بعد در عصر امام

شکوفایی آموزش در مساجد

مسجد جامع دمشق

این مسجد بزرگ را ولید بن عبد الملک بنا کرد. این بطوطه، جهانگرد معروف که در قرن هشتم هجری می‌زیست، در دیداری از شهر دمشق، حیات علمی و فعالیت‌های معمول در جامع اموی دمشق را این چنین وصف کرده است: مجالس و حلقه‌های درس در فنون مختلف علمی در این مسجد دایر است. رجال حدیث بر کرسی‌های افراشته روایت حدیث کنند و قاریان قرآن هر بامداد و شامگاه با صدای دلنشین به تلاوت قرآن مشغول‌اند. گروهی از معلمان قرآن هم که بر ستون‌های استوانه‌ای شکل مسجد تکیه دارند، به نوآموزان خواندن قرآن را یاد می‌دهند.

تعلیم قرآن به صورت شفاهی است و به پاس احترام به ساحت مقدس قرآن، از نوشتن آیات خودداری می‌شود معلم خط وظیفه دیگری برعهده دارد. او نوشتن اشعار و عبارات مناسب را به دانش آموزان تعلیم می‌دهد، تعلیم خط چنان اهمیتی دارد که از وجود معلم خطاط در این فن استفاده می‌شود. از جمله استادان مشهور این مسجد عالم معروف «برهان الدین ابن فرتاح شافعی» و «نور الدین ابو الیسر بن صائغ» هستند که هر دو در دانش و درستی شهرت دارند.

مسجد جامع منصور در بغداد

این مسجد بزرگ، که بی گمان نخستین مسجد ساخته شده در بغداد است، هم‌زمان با بنای بغداد به وسیله ابو جعفر منصور خلیفه عباسی ساخته و به دست هارون الرشید بازسازی شد. و سرانجام به دستور معتضد – خلیفه عباسی – گسترش یافت و

تاریخچه نظام آموزش اسلامی

بخش دوم ■ ■ ■

صادق(ع) مسجد به صورت یک دانشگاه بزرگ درآمد که نزدیک چهارهزار شاگرد در آن آموزش می‌دیدند و با این‌که استاد بزرگ این حوزه، امام مذهب و محل درس، مسجد پیامبر(ص) بود به علمی همچون فقه، تفسیر، حدیث، اخلاق و سیره اکتفا نمی‌شد، بلکه جابر بن حنان –پدر شیعی قدیم– که پانصد رساله در شیعی دارد، فارغ التحصیل این حوزه و از شاگردان امام صادق(ع) می‌باشد.

مسجد الحرام در مکه

این مسجد از مسجد نبوی در مدینه کهن‌تر است؛ ولی پس از فتح مکه در سال هشتم هجری قمری در زمینه اهداف اسلامی مورد استفاده قرار گرفت. دوره امویان و عباسیان درخشان‌ترین دوره آموزش در این دانشگاه بزرگ بوده است. بنابر مشهور، مجالس و حلقه فتوا درمسجد الحرام به ترتیب به عبدالله بن عباس و عطاء بن ابی ریحاب واین فرح و مسلم بن خالد رنجی و سعید بن سالم قذاح محمد بن ادريس

شافعی - اختصاص داشت. شافعی از بیست و چند سالگی در این مسجد به صدور فتوا پرداخت...

مسجد کوفه

با انتخاب کوفه به‌عنوان مرکز خلافت اسلامی، جنبش علمی این مسجد شکوه و رونق فراوان یافت تا آن‌جا که مرحوم سید حسن صدر در کتاب تاسیس الشیعه لعلوم الاسلام، تمام فنون اسلام را از این سرچشمه و مبدأ دانسته است.

جامع کوفه، در آغاز دولت عباسی به یکی از مراکز مهم حل و عقدعلوم و معارف اسلامی تبدیل شد و با جامع بصره به رقابت برخاست.

استاد زکی پاشا، دو دانشگاه بزرگ بصره و کوفه را از نظر روابط علمی و ادبی و رقابت‌ها و تاثیرهایی که بر یکدیگر داشتند، با دو دانشگاه بزرگ انگلیسی آکسفورد و کیمبریج همانند دانسته است.

مسجد جامع فسطاط

این مسجد بزرگ در سال بیست و یک قمری به وسیله عمرو بن العاص بنیاد گردید و از همان روزهای نخست تاسیس، برای آموزش مورد استفاده قرار گرفت و در طول حیات خود موردتوجه دولت‌های «طلوونی» و «خشیدی» و «فاطمی» واقع شد. روش آموزشی معمول در این مسجد اغلب مبتنی بر مذهب شافعی و عقاید اهل سنت بود.

در این جامع، زوایایی به منظور تدریس مسایل دینی اختصاص یافته بود، یکی از آن‌ها زاویه امام شافعی بود که به سبب جلوس وی درآن مکان به این نام شهرت یافت. چندین زاویه دیگر نیز در این مسجد وجود داشت که به نام مدرسین معروف بودند و تا سال هفتصد و چهل و نه قمری، چهل حلقه از دانشجویان و استادان برای تعلیم دانش در این مسجد بزرگ به طور مستمر دایر و فعال بوده است. پیام حوزه

مسجد الشرفیه یا مسجد سوق العتیق

این مسجد به نام بازاری که در آن قرار داشت معروف و یکی از مسجدهایی بود که شیعیان بغداد آن را اداره می‌کردند. شیعیان بغداد بر این باورند که حضرت علی(ع) هنگام دیدارش از بغداد در مکان این مسجد نمازگزارده است. خطیب بغدادی در این باره تردید دارد. با همه این‌ها، شیعیان، آن جا را بسیار گرمایی داشته و زیارت می‌کنند.

مسجد جامع زیتونه در تونس

این جامع در سال یکصد و چهارده ق به دستور ابن حبحاب، عامل بنی امیه، در تونس ساخته شد. در حال حاضر این مسجد از قدیمی‌ترین دانشگاه‌های فعال در دنیای معاصر است و جمعی از بزرگان دانش در آن پرورش یافته‌اند، از جمله خطیب ابو اسحاق ابراهیم بن حسین ربعی و فقیه ابو علی عمر بن علی بن قفاح هواری که از دانشمندان معروف عصر خود بودند. این بطوطه درباره فقیه ابو علی می‌گوید: از افادات و برکات علمی وی این بود که هر جمعه پس از ادای نماز به یکی از ستون‌های جامع اعظم زیتونه پشت می‌داد و مردم در مسایل مهم فقهی از وی استفتا می‌کردند و او پس از افتاد در باب چهل مساله آن مجلس را ترک می‌گفت.

آموزش در جامع زیتونه به شیوه قدیم همچنان ادامه داشت تا این که در چهارم ماه صفر یکهزار و سیصد و هفتاد ق فرمان جدیدی برای اصلاح و تنظیم برنامه‌های آموزشی این جامع براساس روش معمول در جامع ازهر صادر شد. این موضوع باعث گردید جامع زیتونه اصالت خود را از دست داده، به صورت یک دانشگاه جدید درآید.

پیام حوزه

تاریخچه نظام آموزش اسلامی

بخش سوم ■ ■ ■

معروف‌ترین کانون فرهنگی در سده‌های میانه بود. هنگامی که شافعی یک قرن و نیم بعد از این مسجد دیدن کرد چهل تا پنجاه حلقه درس همیشگی در آن‌جا برپا شده بود. شافعی حلقه درس خود را در آن‌جا آغاز کرد و در زمانی کوتاه همه حلقه‌های درس یکی پس از دیگری گسیخته شد،

شکوفایی آموزش در مساجد

مسجد جامع قرویین

این مسجد بزرگ در مراکش قرار گرفته و بنیانگذار آن بانویی نیکوکار موسوم به فاطمه بنت محمد فهری و مکنی به ام البنین بود. تاریخ بنای آن سال ۲۴۵ ق بوده است. این جامع به تدریج مسیر رشد و ترقی را پیمود و در اطراف آن، چندین مدرسه و کتابخانه بسیار مجهز تأسیس شد. آغاز درخشش جامع قرویین در آسمان علوم و معارف اسلامی، اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم است. این جامع نیز مانند سایر جوامع به مرور زمان دستخوش پاره‌ای تحولات و اصلاحات شد و سرانجام در سال ۱۳۳۲ ق به دوره جدیدی از فعالیت علمی گام نهاد. در این هنگام سلطان مولای یوسف دستور داد در برنامه جامع تغییراتی داده شود. از مهم ترین تغییرات جدیدی که در برنامه‌های آموزشی جامع حاصل شد، تقسیم دوره تحصیلی به سه مرحله ابتدایی، متوسطه و نهایی و نیز تهیه و تدوین آیین‌نامه‌ای برای امتحانات بود.

مسجد جامع الازهر

جامع مشهور مصر، نخستین مسجدی است که بنای آن را سردار جوهرکاتب سیسیلی، یکی از موالی المعتز فاطمی هم‌زمان با بنای شهر قاهره آغاز کرد و در رمضان سال ۳۶۱ ق به پایان رساند. جامع الازهر از پایگاه‌های اساسی علمی برای فرهنگ شیعی بود. اما با تأسیس دارالعلم حاکم

تاریخچه نظام آموزش اسلامی

بخش چهارم

دانشمندان، بهره‌مند و آباد بوده است. جامع الازهر، روزگار درازی رسالت علمی عظیم خود را در خدمت به ارتقای سطح فکر و فرهنگ دینی با همتی بالا و خستگی ناپذیر ادا کرد ولی تسلط عثمانی‌ها بر مصر در قرن دهم سبب افول شکوه این پایگاه عظیم علمی شد و برنامه‌های علمی آن به رشته‌های فقه و لغت محدود گردید.

این حالت ناهنجار تا حمله فرانسویان به مصر در سال ۱۷۹۸ میلادی هم‌چنان ادامه داشت.

پس از خروج قوای اشغال‌گر فرانسوی از مصر، حکومت به محمد علی کبیر رسید. با این که رجال علمی و دانشمندان ازهر در به قدرت رساندن او نقش عمده‌ای داشتند، وی به دلیل هراس از آنان بخش عظیمی از موقوفات ازهر را به نفع خود غصب کرد. در نتیجه، جامع ازهر تکیه‌گاه اقتصادی خویش را از دست داد و چنان اختناقی به وجود آمد که فریاد کوبنده و ندای آزادی علمای ازهر که از دیرباز علیه حکام خودکامه بلند بود، در گلو خفه شد. بعدها به ویژه در زمان ریاست شیخ محمدمصطفی مراغی دو تن از استادان و مصلحان بزرگوار در زمینه بهبود وضع جامع ازهر اقدام‌های اساسی برداشتند ولی درباره استقلال مالی ازهر، نتوانستند کاری انجام بدهند.

بدین ترتیب، جامع ازهر و دیگر جوامع و حوزه‌های علمیه اهل تسنن، استقلال و اصالت خود را از دست دادند و در نهایت به صورت دانشگاهی دولتی درآمدند.

پیام حوزه

ازهر در طول تاریخ دستخوش تحولات زیادی شد و در فراز و نشیب حیات علمی خود از گذرگاه‌های قدرت و عظمت و نیز رنج‌ها و ناتوانی‌ها گذشت ولی همواره این مرکز با وجود دانشجویان و

و کثرت‌گیری بسیاری از اساتید از جامع ازهر و پیوستن آنان به دارالعلم حاکم، این مرکز نوبنیاد بر جامع ازهری برتری یافت. با وجود این، روزگار درخشش دارالعلم کوتاه بود. به طور کلی جامع